

NÅGRA SPRÅKRIKTIGHETSFRÅGOR

Av professor ERIK NOREEN, Lund

INNEBÖRDEN i ordet språkriktighet torde för ett par generationer i väsentlig mån ha bestämts av Adolf Noreen genom hans berömda skrift »Om språkriktighet» (1885). Jag skulle tro, att Noreen fått mycket av sin syn på frågan från sin lärare Mårten B. Richert, ett ljust huvud och en stimulerande personlighet, om vilken Noreen alltid uttalade sig i mycket uppskattande ordalag.

Den idéhistoriska bakgrunden till »Om språkriktighet» skall jag inte gå in på. Det faller numera i ögonen, i hur hög grad den lära, som här framföres, är ett barn av sin tid. Det är betecknande, att Noreens något äldre samtida Esaias Tegnér d. y. kom fram till nästan samma norm för språkriktighet, fastän de bägge stora språkmännen i en hithörande specialfråga, rättstavningsfrågan, sammandrabbade med betydande buller och brak. Noreen kallade sin ståndpunkt »den rationella». Tegnér formulerade normen så: »bäst är det som lättast givet lättast förstås». Här framträder en tidstypisk ensidighet: man utgår ifrån att språket blott och bart är ett meddelelsesmedel.

Som mörk bakgrund till den »rationella» ståndpunkten ställde Noreen dels den »litterärhistoriska», dels den »naturhistoriska» ståndpunkten. Den förras norm är en viss förfluten periods språkbruk. Denna period brukar få namnet »klassisk». Den senare riktningen uppställer bruket (usus) som högsta norm.

Det är klart, att dessa båda ståndpunkter i princip är nästan identiska. Det är det faktiska bruket, just nu eller vid någon förfluten tidpunkt (som icke behöver vara avlägsen) som avgör frågan: vad är riktigt? Om alla bildade nu känns vid ordet *meddela*, så är detta »riktig» svenska. Om alla bildade år 1820 kändes vid ordet *ambradoft*, så var det år 1820 riktig svenska, och traditionalisten menar, att det är så fortfarande.

För att få dessa båda ståndpunkter att framstå som orimliga

företar Noreen i första hand det lilla greppet, att han ersätter »riktig» och »oriktig» med »bättre» och »sämre». Det är också en viktig fråga, vad som är bättre och sämre svenska, men det är strängt taget en annan fråga. *Rullföringsområdesbefälhavare* är utan tvivel riktig svenska, men bättre vore ett ord *rullchef*, som än så länge tillhör de fromma önskningarnas värld.

För att avgöra både vad som är riktigt och oriktigt och vad som är bättre och sämre behöver man anlägga alla tre synpunkterna — och fler till. För kontinuiteten i ett kulturspråk är det nödvändigt att ta hänsyn till äldre tiders språkbruk, ofta fastslaget i »klassisk», ännu på sitt sätt levande litteratur. Det är nödvändigt att ta hänsyn till bruket just nu. Det är nödvändigt att ta hänsyn till frågan, om ett uttryck smidigt fyller språkets icke enda men viktigaste uppgift: att meddela ett innehåll till andra individer.

År 1940 är den naturliga utgångspunkten för en diskussion av svenska språkriktighetsfrågor Erik Wellanders »Riktig svenska» (1939). Wellander är — liksom jag — en lärjunge av Adolf Noreen, och man återfinner hos honom bristen på distinktion mellan »riktig» och »bättre», »oriktig» och »sämre». Låt vara att skarp distinktion i ett otal fall aldrig skall kunna genomföras. Det är dock i ett annat otal fall önskvärt och möjligt att ge klart besked.

Det heter hos Wellander, att pluraländelsen *-or* är »olämplig» vid neutrala substantiv: *kommor* (av *ett komma*), *dramor*, *panoramor*, *dilemmor*. Varför icke fastslå, att *dramor* överhuvud taget icke är riktig svenska? — Den s. k. agenten vid en passiv verbform anknytes regelbundet genom prepositionen *av*: »bilen fördes *av* ägaren». Men om verbet icke har passiv form, säger Wellander, »är *av* merendels mindre lämpligt». De två första exemplen lyder: »Astolf vaknar *av* nyfikna sylfiders röster»; »han hade berusat sig *av* starka drycker». Mig synes det uppenbart, att dessa båda meningar icke är riktig svenska. — Wellander konstaterar, att meningen »Zeppelin startar i dag *för* U. S. A.» icke är »god svenska». Det är icke ens riktig svenska.

Emellertid har jag tyckt mig märka, att Wellander i sitt arbetes senare delar blir mer positiv på denna punkt, alltså oftare än i början med för mig tilltalande bestämdhet fastslår, att det och det är »fel». Så på sidan 323: »*Bland* nyttjas ofta oriktigt i stället för *inom* eller *i*... Fel: 'Han har motståndare *bland* lärarkåren (skriv *bland* lärarna eller *inom* lärarkåren).»

På tal om verbens böjning uttalar Wellander, att »former som *väljde väljt, sväljde sväljt, vänjde vänjt, smörjde smörjt* tillhöra framför allt barnspråket och böra ej uppmuntras». Låt oss stanna inför *sväljde sväljt* och något granska dessa formers »riktighet» och »godhet». De bör enligt Wellander icke uppmuntras. Varför icke? Ett löst påstående är det enligt min uppfattning, att de skulle framför allt tillhöra barnspråket. Wellander menar tydligen, att vuxna individer skulle säga och skriva *svalde valt*, men han torde vara på villospår. De flesta svenskar använder säkerligen formerna *sväljde sväljt*. Majoritetens bruk talar sålunda för *sväljde*. På historiska grunder kommer man till samma form. Under det att *väljde, vänjde, smörjde* är sena analogiska ombildningar av *valde, vande, smorde*, är *sväljde* äldre än *svalde* (äldst synes verbet i svenskan blott böjas starkt; jämför Karlfeldts *svulgne* i Jonæ havsfärd). Den som håller på kontinuitet i språkutvecklingen finner alltså *sväljde* bättre än *svalde*. Och företrädaren för den »rationella» ståndpunkten? Bör han icke säga, att *sväljde* som representant för en vida vanligare och regelbundnare böjningstyp är en bättre form? Härtill kommer ytterligare en synpunkt, som icke alls har beaktats av Wellander men som måste med all makt skjutas fram vid diskussion av språkvårdsfrågor: vilken form passar bäst för hela det nordiska språkområdet? Det är dumt och omoraliskt att åtminstone i tvivelaktiga fall icke ta hänsyn till Danmark och Norge. Vi måste vårda, till det yttersta vårda den nordiska språkgemenskap, som svävar i uppenbar fara att gå förlorad. Och när nu danskan har *svælgede*, norskan *svelget*, kan valet mellan *sväljde* och *svalde* icke bli svårt.

»Det vanligaste och väl även riktigaste» är enligt Wellander *tre och en halv månader* (icke *tre och en halv månad*). Jag betvivlar blankt den faktiska uppgiften, och jag kan icke inse, varför *månader* skulle vara riktigare än *månad*. Mitt språksinne stötes av *tre och ett halvt äpplen*. Svenska Akademiens ordbok menar tydligen, att singularform av substantivet är det vanligaste (och väl även riktigaste), då den formulerar: »*tre och en halv dag*, även *dagar*.»

Den historiska bakgrunden är i korthet följande. Bruket har sedan århundraden varit vacklande. Man kan sålunda redan under medeltiden finna fraser som *11^{1/2} gamla alnar, 15^{1/2} alnar* (Stockholms jordebok 1450, 1493), men de är i försvinnande mino-

ritet; den vanliga uttryckstypen är $2\frac{1}{2}$ tunna 1471, $29\frac{1}{2}$ aln 1519 (båda i Arboga tänkebok), $3\frac{1}{2}$ fjärding 1502 (Vadstena klostres jordebok). Men det kan också heta $\frac{1}{2}$ aln och 30 1447 (Stockholms jordebok), $\frac{1}{2}$ aln och 20 1498 (Arboga tänkebok), halvfjärde (= $3\frac{1}{2}$) aln och tjugu 1494 (Stockholms jordebok) eller tre dagar och en halv Nya testamentet 1526 (Uppb. 11: 9). I det sista fallet har bibeln 1917 tre och en halv dagar (så som Wellander vill ha det). Möjligheterna är emellertid inte ens härmed uttömda. Det kan heta 20 alnar och $\frac{1}{2}$ aln 1448, 29 alnar och $\frac{1}{2}$ aln 1478 (båda fraserna i Stockholms jordebok). Här har vi tydligen utgångspunkten för typen $29\frac{1}{2}$ aln. Det är sålunda historiskt sett riktigt med singularform: tre och en halv månad, ty frasen har uppstått genom förkortning av tre månader och en halv månad.

Det kan tilläggas, att danskan och norskan, som tidigare liksom svenskan företett någon vacklan, numera som det riktiga fixerat femogtyve (og) en halv dag (icke dage[r]). Jag finner alltså för min del, att flera olika skäl talar för en ståndpunkt motsatt Wellanders: det vanligaste och även riktigaste är tre och en halv månad.

Ordbildningsfrågor befattar sig Wellander i allmänhet icke med. Det är skada. Omsorgsfulla materialsamlingar och direktiv av en omdömesgill person som Wellander har på detta område stora uppgifter att fylla för svensk språkvård. Blott ett exempel. En kaka gjord i panna hette under medeltiden pannokaka. I Västergötland heter ordet nu pannekaka, i Uppsverige och skriftspråket pannkaka. Alla dessa tre metoder att behandla sammansättningsfogen finns representerade i modern bildad svenska: kyrkogård, flickebarn, klockkläpp. Att behålla grundordets a i fogen har hittills icke varit brukligt annat än i fråga om uppenbart utländska ord, t. ex. kassabok, firmaregister, operatext, villa-stad (jämför villospår). Särskilt anmärkningsvärda är de många sammansättningarna med massa- i betydelsen 'pappersmassa': massabruk, massalastning o. s. v. Det är av stort värde att kunna skilja massafabrikation från massfabrikation (men man kan naturligtvis också ställa massefabrikation mot massfabrikation).

På de sista åren har emellertid dykt upp former som flundra-filé. Så heter det nu i regel på restaurangernas matsedlar, såväl i Stockholm som i landsorten. När Fredrik Tamm år 1900 publicerade en stor bok om »Sammansatta ord i nutida svenskan», kände han icke till en enda dylik bildning. Svenska Akademiens

ordbok kände år 1925 endast till bildningar som *flundrenät* (och *flundernät*), med ett intressant undantag: en författare redan 1784 talar om *flundrasläktet*. Det frågas alltså: hur gammal och hur spridd är sammansättningstypen *flundrafilé*? Formen verkar på mig stötande, men hur reagerar andra svenskar? När dessa frågor har besvarats, kan vi ställa nästa: är *flundrafilé* riktig svenska?

Som den drivne syntaktiker han är, ägnar Wellander stor uppmärksamhet åt frågor hörande till satsläran. Här finns många utomordentligt lärorika och till eftertanke stimulerande utredningar.

Så behandlas frågan om »gruppgenitiv» utförligt på två ställen. Den är bra som exempel på hur svåra problem som ofta föreligger. Heter det *storchertiginnans av Gerolstein juveler* eller *storchertiginnan av Gerolsteins juveler*? Bägge delarna kan sägas vara svenska, men det ena stelbent, det andra vårdslös svenska. *Folkets på gatan omdöme* är omöjligt, *folket på gatans omdöme* starkt talspråkligt (ett annat berömt typexempel: *gubben med röda näsans hatt*). Man kommer att tänka på det klassiska norska uttalandet: »Hvis noen spør, hvem der er størst, Ibsen eller Bjørnson, da må man svare: neppe.»

Det svarar också Wellander. »I mera kräsen stil undvikes såväl denna stela uttryckstyp (*kyrkoherdens i Tierp änka*) som talspråkets gruppgenitiv.» Även den historiska bakgrunden har Wellander i detta fall gett med tillräcklig utförlighet. Han påpekar, att man fordom skrev *kyrkoherdens änka i Tierp*. Så heter det troligen undantagslöst under medeltiden. En känd ballad har titeln *Töres döttrar i Vänge*, och rådhusrättsprotokollen från 1400-talet överflödar av fraser som *Jons hustru i Berga*, vilket betyder 'hustrun till Jon i Berga'. Ett sent exempel på denna typ erinrar Wellander om, Bellmans *drottningens polska i Polen*. Bellmans språkbruk är i många stycken för sin tid ålderdomligt.

Ovanstående rader har ett dubbelt syfte. Dels har jag velat fästa uppmärksamheten på, vilken tillgång för svensk kultur Wellanders stora arbete utgör; dels har jag velat stimulera bildad svensk allmänhet till iakttagelser, anteckningar och diskussion rörande ett ämne, som bör ligga oss alla varmt om hjärtat: det svenska språkets renhet, styrka och höghet.